
Wprowadzenie

Doświadczenie religijne będzie stanowić zawsze jedną z centralnych kwestii religii, obok takich fenomenów, jak: prawdy wiary, zagadnienie różnie (szeroko, wąsko, inspiracyjnie itd.) rozumianej ortodoksji czy religijnej tradycji. Dzieje się tak dlatego, że należy ono do istoty religii rozumianej nie jako nabożne wspomnianie rzeczy dawnych, lecz uobecnianie boskiego *mysterium* lub głębokie przeżycie boskiej obecności.

Sięgając do historii ważnych etapów badań nad tym zagadnieniem, w obrębie filozofii religii należy wskazać na stanowiska naukowe Davida Hume'a (1711–1776) oraz Immanuela Kanta (1724–1804), krytykujące tradycję racjonalistyczną, w której centrum stały dowody na istnienie Boga. Termin „doświadczenie religijne” zyskuje następnie wyraznie na znaczeniu w dziele Friedricha D.E. Schleiermachera (1768–1834) *Über die Religion*, gdzie religia jest ujmowana jako „ogład i uczucie”, oraz w klasycznym studium *The Varieties of Religious Experience* Williama Jamesa (1842–1910) – tekstach wychodzących naprzeciw empirycznej orientacji w badaniach. Także psychologia religii, teologia czy religioznawstwo analizowały doświadczenie religijne, akcentując odmienne jego elementy, choć trudno tu nie dostrzec nacisku kładzionego na empirii¹.

Temat doświadczenia religijnego stał się od pewnego czasu znów szczególnym przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych zajmujących się religią² i proces ten zdaje się trwać nadal. Wyniki tych badań są jednak

¹ Por. F. Ricken (red.), *Religiöser Erfahrung* [I]. *Ein interdisziplinärer Klärungsversuch*, Stuttgart 2004; G. Haeffner (red.), *Religiöse Erfahrung II. Interkulturelle Perspektive*, Stuttgart 2007.

² W perspektywie interdyscyplinarnej: P.K. Moser, *Understanding Religious Experience: From Conviction to Life's Meaning*, Cambridge 2020; P. Connolly, *Understanding Religious Experience*, Sheffield, Bristol 2019; w obrębie filozofii: K. Thörner, *William James' Konzept eines vernünftigen*

niejednokrotnie tak odmienne, że zdają się być owocem analiz zupełnie różnych zagadnień. Perspektywa interdyscyplinarna, na różny sposób obecna w tej książce, pozwala w tym kontekście nie tylko na odniesienie do siebie tych często fragmentarycznych ujęć, choćby w formie uzupełnienia, lecz także na stworzenie pewnego rodzaju spojrzenia całościowego, ułatwiającego uchwycenie tego, co w różnych doświadczeniach religijnych – a dodajmy: także w ich odmiennych ujęciach naukowych – wspólne, ale i tego, co specyficzne, to znaczy wyróżniające. Można też zaryzykować tezę, że doświadczenie religijne jest fenomenem tak niejednoznaczny, złożony i różnie przeżywanym, że tylko perspektywa interdyscyplinarna pozwala na adekwatny jego opis i uchwycenie jego rdzenia. Niniejsza książka jest w swej istocie próbą takiego ujęcia.

Opracowanie to stanowi zbiór tekstów po części publikowanych już na łamach różnych czasopism lub wygłoszonych na konferencjach naukowych, powstających jednak za każdym razem z myślą o znalezieniu się we wspólnej i w miarę spójnej tematycznie publikacji³. Ich przedmiotem są, w najobszerniejszej części, analizy ujęć doświadczenia religijnego autorstwa znaczących teoretyków tego zagadnienia, o czym świadczy nie tylko ich szeroka recepcja w ramach poszczególnych dyscyplin naukowych, lecz także często duża ich popularność do dziś. W książce chodzi więc przede wszystkim o prezentację stanowisk tych ważnych dla tematu doświadczenia religijnego badaczy. Te historyczne ujęcia, jak się wydaje, mają jednak coś ważnego do powiedzenia na temat kształtów

Glaubens auf der Basis religiöser Erfahrung, Stuttgart 2011; E. Dahl, *Phenomenology and the Holy: Religious Experience after Husserl*, London 2010; a przede wszystkim w ujęciu nowej fenomenologii jedno z najbardziej interesujących, ale i niepozabawionych kontrowersji studiów po niemiecku z ostatnich lat: M.J. Lauterbach, „*Gefühle mit der Autorität unbedingten Ernstes*”. *Eine Studie zur religiösen Erfahrung in Auseinandersetzung mit Jürgen Habermas und Hermann Schmitz*, Freiburg, München 2014; w zakresie teologii: A. Heidemann, *Religiöse Erfahrung als theologische Kategorie. Grenzgänge zwischen Zen und christliche Theologie*, Paderborn [i in.] 2013; W. Runge, *Der Gottesdienst als Ort religiöser Erfahrung*, Berlin 2019; w ujęciu religioznawczym: P.F. Sands, *The Justification of Religious Faith in Soren Kierkegaard, John Henry Newman, and William James*, Piscataway 2014.

³ Namiary na pierwotne wersje artykułów czytelnik znajdzie w pierwszym przypisie danego rozdziału.

przybieranych przez współczesną religijność czy duchowość, których rysem jest zorientowanie na przeżycia i silne uwewnętrznienie. Ujęcia klasyków zostają dopełnione analizą fenomenu często identyfikowanego z doświadczeniem religijnym, jakim bywa – co może pewnie dziwić – przeżycie sportowe, zwłaszcza piłkarskie, czy też próbą wskazania na doświadczenie religijne w tekście *Ćwiczeń duchowych* Ignacego z Loyoli (1491–1556).

Tym samym monografia ta, jako całość, pragnie przyczynić się do stworzenia choćby zrębów teorii doświadczenia religijnego. Ze względu na wspomniane skomplikowanie tematu nie jest ona tu rozumiana jako systematyczna i programowo przeprowadzona jego analiza, ale jako – wyrastający z poważnych dzieł – szereg ważnych pytań, które muszą uwzględnić zarówno wielość, jak i różnorodność form doświadczenia religijnego tak, by żadne nie zostało pominięte, a także wziąć pod uwagę to, co je wyróżnia spośród innych przeżyć. W tym sensie zarówno obecne w książce pytania, jak i – choćby zaczątkowe – próby odpowiedzi na nie, tworzą fundament dla dalszych, bardziej szczegółowych badań tego zagadnienia w ramach konkretnej dyscypliny, m.in. filozofii, psychologii czy religioznawstwa. Odnosi się to zwłaszcza do analiz doświadczenia religijnego w jego współczesnych licznych formach i odmianach. Dlatego w zamyśle autora przedstawiane rozwiązania omawianych kwestii mają wzbudzić u czytelnika niedosyt, stając się, być może, motywacją do dalszego i głębszego namysłu nad doświadczeniem religijnym.

Czym jest doświadczenie religijne? Na czym polega jego „inność” w porównaniu, na przykład, z doświadczeniami estetycznymi, erotycznymi czy przeżyciami w otoczeniu przyrody? Co odróżnia przeżycia dnia codziennego od uznawanych zazwyczaj za dużo ważniejsze (a przy tym rzadsze?) doświadczenia religijne? Czy doświadczenie religijne charakteryzują specyficzne emocje, czyli takie, które pojawiają się wyłącznie w odniesieniu do Boga/bóstwa? Czy (jedynie?) pozytywne skutki pozwalają odróżnić autentyczne (prawdziwe) doświadczenia religijne od rzekomych (fałszywych) doświadczeń religijnych?

Książkę otwiera zarys rozumienia doświadczenia religijnego wspomnianego już klasyka teorii religii *sensu stricto* Friedricha D.E. Schleiermachersa. Modelowe i obecne w obrębie kilku dyscyplin naukowych ujęcie

doświadczenia religijnego autorstwa Williama Jamesa trudno jednak zrozumieć bez odniesienia go do jego psychologicznej teorii emocji czy współtworzonego przez niego w Stanach Zjednoczonych pragmatyzmu filozoficznego, czemu poświęcony jest rozdział II. Najważniejsze dzieło Rudolfa Otta (1869–1937), *Das Heilige*, dopiero w kontekście jego teorio-poznawczej koncepcji uczuć specyficznie religijnych staje się bardziej zrozumiałe nie tylko w swojej strukturze, lecz także wyjaśnia, przynajmniej po części, historię ogromnego sukcesu tego dzieła, co zostało przedstawione w rozdziale III. Również znaczenie doświadczenia religijnego w nadzwyczaj obszernych i wielotematycznych pismach twórcy psychologii analitycznej Carla Gustava Junga (1875–1961; rozdział IV) staje się wyraźne, a tym samym pozwala na rozjaśnienie jego koncepcji archetypów nieświadomości zbiorowej, dzięki oryginalnemu, a czasem nawet osobliwemu posługiwaniu się wątkami *stricte* teologicznymi. W rozdziale V zostanie zaprezentowane ujęcie tytułowej kwestii w obrębie niezwykle intensywnie czytanego i medytowanego, i to od paru już wieków, w ramach różnych form rekolekcji, tekstu *Ćwiczeń duchowych* Ignacego z Loyoli. Analiza przeżycia sportowego (rozdział VI), ze szczególnym naciskiem położonym na piłkę nożną mężczyzn, stanowi próbę udzielenia krytycznej odpowiedzi zwolennikom tezy, że stadiony piłkarskie – w przypadku ważnych meczów wypełnione najczęściej po brzegi kibicami, z towarzyszącymi im nieraz milionami widzów przed ekranami telewizorów i tabletów – są współczesnymi świątyniami, a futbol jest najbardziej pociągającą i żywotną religią doby obecnej. Innymi słowy, w tym ostatnim rozdziale chodzi o pytanie, co – jeśli w ogóle – odróżnia przeżycie sportowe od doświadczenia religijnego.

Zamiarem, który towarzyszył powstawaniu każdego tekstu, było nie tylko – z pewnością do jakiegoś stopnia konieczne – referowanie poglądów poszczególnych twórców, lecz także polemika z nimi tak, by klasyczne koncepcje doświadczenia religijnego i cieszące się popularnością jego ujęcia nie zamykały dyskusji nad tym zagadnieniem, ale przeciwnie – stały się punktem wyjścia do dalszej, współczesnej refleksji i debaty. Dlatego każdy z rozdziałów ma podobną strukturę. Po wprowadzeniu w tytułowy problem następuje prezentacja stanowiska danego autora, poszerzona o analizę literatury pomocniczej. Całość wieńczy dyskusja z danym

ujęciem, rozpoczynająca się od wskazania na warstwy wartościowe i cenne, dopełnione elementami krytyki. W kilku przypadkach analizy systematyczne poprzedza naszkicowanie najważniejszych elementów biografii jej autora. Ma to miejsce wtedy, gdy koleje życia łączą się dość ściśle z dziełem, które niejednokrotnie dopiero w ich świetle staje się zrozumiałe.

Niniejsze studium stanowi pewną całość i jako takie dopiero powinno odpowiedzieć na pytanie o wielość form i jedność doświadczenia religijnego. Choć w poszczególnych rozdziałach powtarzają się pewne wątki, np. napięcie między emocjami a kognicjami czy tradycją a oryginalnością osobistego doświadczenia, to niektóre treści omawiane są szczegółowiej tam, gdzie pojawiają się w szerszym kontekście prezentowanej tematyki. I tak, na przykład, analizę ważnego rozróżnienia między „przeżyciem” a „doświadczeniem” czytelnik znajdzie w rozdziale poświęconym dziełu Otta.

W książce zazwyczaj korzystano z polskich przekładów analizowanych tekstów. Niektóre ich części, najczęściej niewielkie, a nieprzetłumaczone dotąd na język polski, ale i pewne mające już swoje polskie tłumaczenia zostały jednak podane w tłumaczeniu autorskim, co zostało za każdym razem zaznaczone. Zamysł taki był podyktowany, z jednej strony, uwagami krytycznymi do pewnych miejsc polskich przekładów obecnych na rynku wydawniczym. Z drugiej zaś strony – zwłaszcza tam, gdzie w nawiasach podane zostały terminy czy wyrażenia w oryginale, które, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autora tekstu książki – takie tłumaczenie ma umożliwić czytelnikowi dalsze pogłębione studium na podstawie znajomości centralnych pojęć i fragmentów tekstu oryginalnego, która prowadzi najkrótszą drogą do tez twórcy, dając też największą radość z obcowania z nimi. Daty narodzin i śmierci ważniejszych osób występujących z tekście czytelnik znajdzie przy pierwszym wystąpieniu w nim nazwiska. W przypisach umieszczono skrócony zapis bibliograficzny – pełny znajduje się w wykazie literatury.

Książkę można czytać od pierwszego rozdziału do ostatniego albo jako osobne części pewnej tematycznej całości. Cztery pierwsze części cechuje rodzaj chronologii następujących po sobie kolejno dekad życia i twórczości badaczy religii, a także recepcji elementów jej teorii. Dwa ostatnie rozdziały mają nieco inny charakter. Pojawiająca się w rozdziale V koncepcja

Ignacego z Loyoli odmiennie i oryginalnie ujmuje doświadczenie religijne, nie koncentrując się na jego istocie, ale na jego wielości, a przede wszystkim metodzie, w ramach której dochodzi do głosu. Ostatni rozdział, poświęcony przeżyciu sportowemu, znalazł się w publikacji nie z powodu odwołania się w nim do jakiejś konkretnej teorii, ale z racji poddania analizie niezwykle popularnego fenomenu przypominającego pod wieloma względami doświadczenie religijne i tak też nierzadko rozumianego.

W ostatnich, choć przez to w nie mniej znaczących słowach chciałbym podziękować osobom, które przyczyniły się do powstania tej książki. Moją wdzięczność wyrażam najpierw Panu Arndowi Schroerowi z Bad Boll (Niemcy) za umożliwienie mi przeprowadzenia kwerend bibliotecznych w niemieckich ośrodkach naukowych i bibliotekach, przede wszystkim w nieocenionej Bayerische Staatsbibliothek w Monachium, bez których poszczególne rozdziały nie mogłyby powstać. Studium to nie ukazałoby się bez wsparcia ze strony mojej uczelni, która w osobie jej Rektora, prof. Marcina Lorenca, chętnie mi go udzieliła, za co w tym miejscu dziękuję. Wreszcie słowa wdzięczności wyrażam Pani Redaktor Katarzynie Rosińskiej z Wydawnictwa Naukowego PWN za różnorodną pomoc, aż do tej chwili, w której książka trafia do rąk czytelników.